

գործոց բնագիրը քիչ մը փնտռելէն վերջը պաշտան զիւանին մէջ գտնուեցաւ եւ կրակի տրուեցաւ: Ագաթն ինչ պատմ «շատ մը բարեպաշտ եւ ուղղաբան արանց», հայրածանքը զորովք հայ կայսրը սքսորով պատեց: Չարմանալին այն է որ բնաւ անուն մ'իօք չի յիշատակեր: Անշուշտ ասիական Յունաց մեծ բազմութիւնը — եւրոպական Յունաստանը մեծաւ մասամբ սյուս գարձած էր — կայսր կարգադրութիւնները ցնծութեամբ ընդունեցաւ. յամենայն դէպս ամենասուրբերն աւսմէնագիտան. ներքէն որ յետոյ մեծ դեր մը խաղալին կայսրը բրաձներուն հաւան էին, մինչդեռ ճշմարիտ հաւատաց փառաւոր խոտովանողները աղղափառութեան վերահաստատուելէն ետքն ալ խուսուրի մէջ ձեռնդին: Միայն Արեւմուտքն էր որ յայսմի գրեմագրեց՝ «Առասանդին քահանայապետին Յունաստանէ գառնալէն չորս ամիս վերջը հնչեց տխուր գոյժը թէ ամենաբարեալանայ եւ ուղղափառ կայսրը Յուստինիանոս սպանուած է: Փիլիպպիկոս հերետիկոսը կայսրեական ապարանքի մէջ գտնուեցաւ:», բայց հռոմայեցի ժողովուրդը, որ վեց ժողովքներու պատկերով մը իւր ճշմարտահաւատութիւնը պահած էր որոշեց չընդունիլ ոչ մէկ արձանագիր՝ որ կայսրը անունը եւ ոչ անկուց կտոր մը որ յափշտակիչէն պատկերը կրին: Աստարագի տանն այլ եւս անոր անունը չէր յիշատակուեր: Քաղաքական պատերազմ ծագեցաւ, զոր միայն Փիլիպպիկոսին անկումը կրցաւ վերջացընել:

Փիլիպպիկոս քաջարի կառավարող էր: Լուսնական ժողով սագարուած իւր քաղաքակիցները, բարձր Հայաստանէն գաղթականներ, բազմութեամբ հայկական բանակութեմի բաժնին միութեան մէջ մտցուց եւ զանոնք իրրսահմանաբնակ Մելիտանէի եւ վեցերորդ Հայոց կղեսուրի մէջ գաղթեցուց՝, այսպէսով պետութիւնը արարական արշաւանքէ պատասպարելու համար: Սակայն 20 ամարի է վեր անընդհատ ըմբոստութեան սովոր բանակը կարելի չէր զսպել: Լուսնական զինքերը դժբախտութեան սկսան հաշտուիլ: 712 Ամասէա եւ պնստական գաւառին շատ մը բերդերը, ինչպէս նաեւ

Անտարիկոնի թեմին մէջ գտնուող ամուր Միսութեան Արարացուց եւ Բուլղարաց ձեռքն ինկան կամ ինչպէս նոյն տանն կ'ըսէին, Ռենուգուրները ամբողջ թարակիտ աւերեցին եւ մինչեւ մայրաքաղաքին գոձերը ասպատակեցին, կողպտելով քաղաքին սահմաններուն վրայ գտնուող գղեակներն ու հոյակապ ամարանոցները: Հարուստ աւարով եւ անթիւ գերիներով յղիացած՝ անարգել ետ դարձան: Ինչո՞ւ: Վասն զի ասպատակած կայսրական թիփնապահ գունդը հնազանդիլ կը մերժէր: Երկրորդ տարին Արարացիք զիսիդիայի Անտիոքը առին: Գոժախտ կայսրը զնետեկոստէն յարաւ շարժմ որը 713 զո՛՛ջ գնաց դաւաճանութեան մը, որուն զլուրի կեցած էին երկու հասուածաժող (պարսիկներ) Ոսպիկոնի կոմսը եւ թարակե թեմին վերին հրամանատարը: Վոյրցուեցաւ եւ ասպարէզէն աներեւութացաւ: Անընդմիջաբար յաջորդող եկեղեցական փոփոխութիւնը եւ եկեղեցականաց տանութիւնը քաջ եւ լաւ, բայց սարսափելի գոտարին հանգամանքներու գերիսկերոյ չեղող վեհապետէ մը հրէջ մ'ըրին: Սակայն աննախապաշար քննութիւն մը էսպէս տարբեր ըմբռնման մը պիտի տանի շատ անձանաչելի ձեռքած զերգամանցի կայսրը նկատմամբ:

Ս Ս Յ Ե Ն Ս Պ Բ Ա Վ Ա Ն
 Ղ Ո Տ Ճ Ա Ր Ա Ս Գ Ի Բ Զ Ը

Պատճառաց Գրոց հնդինսկի — Աբասայ որդւոյ Գրիգորի հետ ծանօթանալէ ետքը անցնիքը ըովանդակութեան եւ անոր յարակից ինչորոց:

Գիրք Պատմութեան գործը, կը գրէ Է. Յաշեան (Սրբազան Պատարագամատուոյցը 178), բովանդակ հայ մատենագրութեան մէջ եզակական երեւոյթ մըն է, Ռենեցած ենք պատմագրութիւններու, Ս. Գրոց եւ Ս. Հարց բրուածոց բազմաթիւ մեկնութիւններու, հոգեւոր ձառերու ճոխ անտեսագրութիւն, բայց ի զուր պիտի որոնենք Գրիգորի Աբասայ որդւոյ ձեռնարկութեան համապատասխան երկրորդ երկախրութիւն մը: Մեր նախնիք առ հասարակ սիրած են «Գրոց գիտութեան անեղը եւ անհաս ծովու» (Գիրք

1 Յագագոս գործոց Լուսն. քննար. հատ. Ս. հրատ. Ս. Մոսկէն էջ 224 յէ. 1
 2 Իւր եկեղեցական սեղիկատունին խորամանկ եղանակն համար նշանակելի է թէւո՞քանայ ծանօթութիւնը յայն 711/12 (382, 8 Ք.) տօնու տօ՞ Քէի Փիլապպիկոս տօնէ 'Αρμενίους της λαουτο γής Εξελάσας (!) Μελετητήν και την τεταρτην 'Αρμενίαν διήξασι ήγάχασεν.

Պատմապատգ, Յոզբ.) վրայ նաևել, կարգալ գրքեր, պատմագրել ժամանակակից կամ անցնալ դեպքեր, ուսումնասիրել Ս. Գրոց մթին տեղեր եւն, բայց՝ Գրիգորէն զատ, ոչ ոք, եւ այս կարելի է ըսել բացարձակապէս, խորհած եւ ուսումնասիրել գրքի պատմութիւնը, ի մի ամիտփել հեղինակի մ'անձին, գրութեանց թուոյն, շարժումթին (պատմաութիւն) եւն մասին ցրիւ ըսուածները՝ աւանդութիւնն, պատրաստել քննական-համեմատական տեսութիւններ անոնց վաւերականութեան կամ անվաւերութեան վրայ, կատարել վերջապէս գործ մը, որ այսօր՝ Մատենագրութեան պատմութիւն՝ 10-րդ հոտի մը պաշտօնն կը համարուի: Ահաւաստի առաջինն Աբասայ որդի Գրիգորն կը հանդիսանայ այս ստպարէզն ինչոպէս — թէեւ շատ ուշ ժ. Գ. դարուն — եւ յայտմ կը կայանայ Պատմապատգ Գրոց եզակամութիւնն: Գործս իականէ Մատենագրութեան Պատմութեան փորձ մ'է, թէպէտ մասնական ծրագրով: Հեղինակն գիտած է այսու ապ Մատենագրութեան մ'իւր ժամանակի տեսութեանց համաձայն՝ Ս. Գրոց եւ եկեղեցւոյ գլխաւոր վարչապետաց գրութեանց վրայ, մեծաւ մասամբ որչափ ծանօթ էին հեղինակին հայերէն թարգմանութեամբ, (Ճարչեան՝ անդ): Գործն շնայելով իւր մեծ կարեւորութեան, պէտք է ըսել թէ ցայսօր իսկ գեռ.՝ շատ քիչ ծանօթ՝ մասցած է (Յուր. 213): Է. Յաչեան թէպէտ իւր Յուր. 213-ին մէջ ընդարձակ իրօսած է գրոցս բովանդակութեան մասին (էջ 213—233) եւ յարտակ ուսումնասիրութեան կարօտ ըլլալն շեշտած, բայց տակաւին այս փորձ ուսումնասիրութիւն մը չձեռնարկուեցաւ: Մենք պիտի փորձենք պարզել այս եւ յետագայ յօդուածներով գրոցս արժէքն, յասկապէս ծանօթներով Բ. մասին, — Նուրբ, գրոց — վրայ:

Գրոցս ցայժմ ծանօթ օրինակներն երեք են թուով. հնագոյնն կը գտնուի Էջմիածնի Մատենադարանն, ուր ըստ կարենեանցի Յուր. 213-ին (էջ 178) 1608 թիւն կը կրէր երբեմն, իսկ այժմեան նոր կարգի համաձայն՝ 1650 (ՀԱԲԻ. II. 36): Էջմիածնի օրինակին հանգամանքներն բաւականաչափ ծանօթ են կարենեանցի Յուր. 213-ին, կարապետ Ա. Տէր-Մկրտչեանի (ԱՐԲՏ 1895, էջ 148) եւ Մ. Ա. Տէր Մովսէսեանի (Исторія перевода Библии на арм. язъкъ, р. 227—28) գրութիւններէն:

Չեռագրին Հանգամանքն կը ներկայացուի մեզ «բառածալ... ի տեղիս տեղիս ել-

ծեալ եւ կարկտեալ» (կար. Յուր. 178) «գրքի վերջից թերթեր ընկած լինելով Յիշատակարանն եւս պահատու մ, (ԱՐԲՏ անդ) կամ ըստ ԱՅԻ. 228 «Չեռագրիւր ժամանակի հետ կրած է հնութեան աղբնցութիւնն՝ կործնացուցած է թերթեր, կազմը, լեցուած է անթութեանց անեղբոր, այնպէս որ անյայտ տէրը ստիպուած է զայն կրկին կազմել անեղբոր եւ քանի մը մարտի թերթեր, լրացնելու նպատակաւ, զոր ինքն իսկ չէ յարգած ընել:» Միւթ՝ «հաստ մոմեալ թուղթ» (ԱՅԻ. 227). Գիր՝ «Չեռագրի մեծ մասը հին շրջագով է (կար. «բարձրագր.», բայց կան մի քանի կտորներ երկամագրի, որ ընկած թերթերից մեկին փոխարինում է եւ աւելցործ է երեւի գրքը վերջին անգամ կազմելու միջոցն» (ԱՐԲՏ անդ): Ժամանակի թէպէտ գլխաւոր յիշատակարանն կորուած է, «բայց ինչպէս մեզնի մէկ երկու յիշատակութիւններէր երեւում է, այս ձեռագրի ստացող խաչատուր վարչապետը ժէ» գարու գրող Կեռագրեցին է» (ԱՐԲՏ անդ. եւ ԱՅԻ. 227), հետեւաբար ժ. Գ.—ժ. Գ. դարէ ետ գրեթէ ժամանակակից հեղինակներ Այս է Էջմիածնի Չեռագրին այժմեան օրփոխութիւնն, զոր քիչ մը անբ նկատել անհրաժեշ էք հին ըլլալով միւս ծանօթ ձեռագրաց: Տէր-Մովսէսեան (ԱՅԻ. 228) այս վիճակի մէջ կ'ենթագրէ 1725էն ի վեր, «երբ գործարարուած է Վիեննայի օրինակն, (թ. 47) ի Կ. Պոլիս, եւ այս անկէ Էջմիածին տարուած: Բայց այսպէս չէ իրականութիւնը. վրան զի մեր թ. 47, ինչպէս թ. 48էն կը տեսնուի, ոչ թէ 1725ին օրինակուած է, այլ իւր 1830ին, 1725ին Էջմիածնի թ. 1650էն օրինակուած Գրչագրէ մը. ահա այդ Գրչագրին հանգամանքներն. «Չեռագրի մասեանն, յորմէ օրինակեցան Գիրք Պատմապատգ (թ. 47), Հաւաքումն Մեկնութեան եօթանցոցն թղթոցն կաթուղիկէրց (թ. 48) եւ Եւսեբեայ Պատմութիւն Եկեղեցւոյ (թ. 49), եւ ի ձեւ փոքր միաձալ. էջքն յերկուս սիւնս բաժանեալ, նոտարաց նշանագրովք գրեալ: Չեւ նշանագրոցն մարտի, վայելուէ, միաձեւ եւ բազում գրուածութեամբ գրեալ. եւ այն ի սկզբանէ ցվեր ժամտնին... թուի իմն անշուշտ՝ եթէ ըուն իսկ ձեռագիր օրինակն,

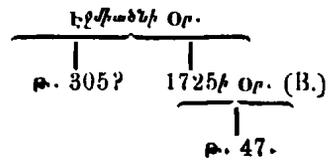
1 իմն ժ. Գ. դար. «Ստորգ դիւանք որ ժ. Գ. դարու վերջերն եւ ժ. Գ. դարու սկիզբը կ'այլեր (խաչատուր), բայց ճիշդեան եւ մահուան ապրին զեռ անծանօթ է:» Յաչեան՝ Ուսումնասիրութիւնք Ստորգ-Վախութեան վարուց Աղբնցութեան. Վիեննա 1892, էջ 124:

յորսէ զաղափարեալ է այդ մաստան, առաւելապէս ի սկզբանն եւ ի վերջն պատաստեալ կամ մնշեալ իցէ եւ թերթ ինչ եւս ի բաց անկեալ իցնն. քանզի ի սոյն գաղափարն գատարկ տեղիք թողեալ են վասն պակասեալ մասանցն եւ բանից, (Յուց. էջ 243): Այս շեռագրին օրինակութիւնն եղած է 1725ին, կերեւայ ի Կիլիկիա. թէ այժմ ուր կը գտնուի, անյայտ է. յընթացս գրութեանս պիտի անուանենք զայս B Օրինակ: Մեր թ. 47—49 շեռագրիք ասկէ օրինակուած են՝ հաւանականօրէն ի Կ. Պոլսի 1830—40ի մէջերը (Յուց. 213): 1725ին գրուած B Օրինակիս Ա. մասը, ինչպէս լաւ նկատած է թ. 47ի Գրիշը, գաղափարուած է ճիշդ այն շեռագրէն, որ կը գտնուի այժմ Եջմիածնի: — Մեր Մասնազարտի մէջ կը գտնուի սոյն գրոցարիչ Նոտագիր թերթի օրինակ մ'ալ (թ. 305), որուն գրութեան ժամանակն եւ սր նախագաղափարէ ծագած ըլլալն գտարին է որոշել: Գրչուածիւնն թէեւ Հ. Տաշեան (Յուց. էջ 733) ժԸ դարէ կը համարի, բայց կարելի է քիչ մ'աւելի հնագոյն օժ—ժի դարէ ենթադրել: Մենք ինչպէս յայտ, նոյնպէս այն կէտին մէջ — թէ "Գիրք Պատճառացս (թ. 305) միմունոյն ձեռագրէն օրինակուած ըլլալու է, որմէ. էր թ. 47, ուստի միեւնոյն պակաս մասերն հոս ալ պակաս են, բայց գրիչը չի նշանակեր պակասօրդներն, այլ միապաղաղ գրեր է՝ իրրեւ թէ ամենեւին թուղթ ինկած չըլար գաղափար օրինակին մէջ" (Յուց. 733) — չենք կրնար համաձայնիլ Հ. Տաշեանի: Մտնր զմեկում թ. 47 եւ թ. 305 շեռագրիներն հոն յանգեցանք որ թ. 305 օրինակուած է Եջմիածնի թ. 1650էն, եւ կամ ասկէ ծագած երկրորդ Օրինակէ մը, եւ այն նախ քան կրկին կազմուիլը, եւ երբ շատ տեղեր տակաւին անեղծ էին գրերը:

1 Այս գրուի է. միմուն հոս քանի մ'օրինակ. թ. 305 թշ. 3բ. կը կարգայ "քանզի անկող է. ընդգծեալն բաց թողուած է թ. 47ի մէջ իրրեւ անընթեանի: թ. 305 թշ. 55ա. վասն Յուանուս մարգարէի սկիզբն. Եւանս էր է դարձի Մայրապոյ, որ է մերձ. ա թ. 47 թշ. 110բ. "Սիրզնն եւ պատճառ Յուանուս մարգարէի. Եւանս էր... (անընթեան) որ է մերձ... Եւ յաճախ այլուր: Իսկ այն տեղերն, ուր թ. 47ի մէջ գատարկ սեւեր նշանակուած են, թ. 305ի մէջ փոքր տեղ մընն գատարկ թողուած կը գտնենք, այսպէս թ. 305 թշ. 14բ. 4 առջ թողուցածն է ցուցնելու համար թերութիւն: ուր թ. 47 թշ. 25 մէկ ու կէս սին գատարկ կը նշանակէ, այսպէս եւ այլուր: Միայն, օրջափ նկատեցինք, թ. 47ի (թշ. 15ա) մէջ "Չոր օրինակէն յառաջ կրտագրուած է, եւ կը նշանակուի ի ծան. թէ հոս յոր. 6 սին գատարկ կայ, եւ իրք խօսքն ալ թերի է. թ. 305ի (թշ. 8ա) գրիչն հոս

թ. 47 հետեւելով իւր նախագաղափարին (B) կը նշանակէ շատ տեղ թէ յօգնակին 'այսչափ' սին գատարկ ձգուած է թերին լրացնելու համար. այսպիսի տեղերն սակայն պէտք չէ ենթադրել պակասն ստուգել այնչափ շատ, ինչպէս կը նշանակուի:

Այս բուռածներէն կարելի է կազմել հետեւեալ ճիւղագրութիւնը.

Թերեւս ըլլան հոս եւ հոն ուրիշ շեռագրիներ ալ, որոնք չեն հասած մեր ծանօթութեան:

Տեր-Մովսէսեան (ՄՈՒ. 228) թ. 47 (իմա՛ B Օրինակն) շատ հաւատարիմ չէ գտնուած, կը գրէ, իւր նախագաղափարի (Էջմ. Օրինակին) կարգին: Եւ այս կը հաստատուի նաեւ կարենանցի Յուցակէն: Ընդօրինակողն թողլ տուած է իրեն քանի մը փոփոխութիւններ մուծանել նիւթերու գատարուութեան մէջ, ոչ միայն Ս. Գրոց մասեանից, այլ եւ "Նուրբ, գրեանց "պատճառներու մէջ: Այսպէս Երբայ գրոց "պատճառները կը տեղադրուի հոս Սաղմոսաց պատճառներն յառաջ, կամ Գործք Առաքելոցի մասն չորս աւետարաններէն յառաջ: Եւ նուրբ գրերու մէջ Գիտնեսիսու Արիպագաւցոյն գրուածոց երրորդ տեղին կը շնորհուի, միջդեռ Էջմիածնի շեռագրին մէջ Երբայ գիրքն Սողմոսի գրքերէն վերջը կու գան (կար. Յուց. 178) եւ նոր կատարարի գրքերն "Նուրբ գրքերէն, վերջը, այնպէս որ շեռագրին Երբայ առաքելոյն թղթին պատճառովն կ'աւարտի եւ վերջին ինկած թերթներն ասոր կը հային: Չկրցանք ստուգել թէ արգեօք Էջմիածնի շեռագրին մէջ Գիտնեսիսի գրքերն ուր կը տեղադրուին:

Այս տեղափոխութիւնն Bի (թ. 47ի) մէջ զիմամմա եղած է, թէ Օրինակողն հիմ մ'ուներ, Մեր երկու շեռագրաց (թ. 47 եւ 305) յայժմ միութիւնն նպատակաւոր տեղափոխութեան ամեն կակամ կը բառնայ: Բայց ասկից Էջմիածնի շեռագրին կարգն համաձայն չ'երեւար նոյն իսկ հեղինակի մտաց. վասն զի Գրիգոր, ինչպէս ակններեւ կը տեսնուի խօսքե-

թերութիւն չէ դրացած, եւ առանց բան մը նշանակելու (ինչպէս այլուր կ'ընէ տեղ թողով) շարունակած է. այս տեղի պիտի շուանար ապահովպէս, եթէ իւր օրինակին մէջ գատարկ թուղթ տեսած ըլլար:

րէն, կը զանազանէ երկու խումբ գրքեր՝ Աստուածաշունչ եւ Ս. Հարց գրքեր. եւ իւրաքանչիւրին վրայ ճառել կը խոտանայ կարգաւ նախ Ս. Գրքէն սկսելով. Էջմիածնի օրինակի մէջ կ'ընդհատուի այս կարգը: Եւ ինչպէս պիտի տեսնենք վերը՝ Թ. 47ի կարգը կը պահանջէ նաեւ Սարկուազ վարդապետի Յանկն, որուն հետեւեալն է հոս: Ներքեւ չէ՛ կարծել թէ Էջմիածնի այժմեան նոր կարգն վերջին կազմողէն ծագած է: Այս կէտը կարելի է ստուգել եթէ կայ Էջմիածնի Օրինակին մէջ ալ մեր կրկին օրինակաց սկիզբը գտնուած «Սրբ. այսորիկ են ցանկ եւ ցուցակը յառաջիկայ գրոցս» (Թ. 47 Թղ. 1ա-6ա եւ Թ. 305 Թղ. 1բ—3ա) մասը, ուր մի առ մի կը նշանակուի թ.Գ. գրոց մէջ իւրաքանչիւր գլուխ կամ հատուած: Հասածներու թուարկութեան մէջ համաձայն չեն մեր կրկին շեռագիրք իրարու. Թ. 47 իւրաքանչիւր գրոց գլուխներն առանձին կը թուէ. մինչ Թ. 305 անընդհատ կը շարունակէ մինչև վերջ 81 գլուխ հաշուելով: Այս ցանկը որչափ կ'երեւայ Յի եւ 305ի օրինակողներէն է, ուր կը պակսին այն սովորները հաստատաներու վերնագրերն, որոնք չկան բնագրին մէջ. որ. համար Ա. եւ Բ. Ճացորդաց պատճառին վերնագրին:

Բովանդակութիւնն ըստ այժմեան բանասիրութեան եթէ նկատենք, հարկ է բաժնել երկու մասի.

- Ա. Ներածութիւն ի Ս. Գիրս.
- Բ. Հայրախօսութիւն.

Այս բաժանումն ինքն հեղինակն ալ կ'ընէ զանազանելով «լայն» եւ «նուրբ» գրքեր:

Ա. Մասն արդի Աստուածաբանից սովորական բացատրութեամբ այսպէս ներածութիւնի Ս. Գիրս կոչել (Հմմտ. եւ ԱՐՏՏ. 1895, էջ 148) շատ պատշաճ կը թուի մեզ եւ ինով համապատասխան նիւթն այդ ուսման գաղափարին: Եկեղեցական մատենագրութեան պատմութեան այս շիւղի, որ կ'ուսումնասիրէ յատկապէս Աստուածաշունչ Ս. Գրոց մատենները եւ անոնց յարակից ինքիւրները, շատեց ստացած էր *Ներածութիւն ի Ս. Գիրս* (Introductio in Scripturam sacram) Գորբըջուծ, որուն, ինչպէս եւ առ հասարակ սակն գրոց Ներածութեան՝ նպատակն է առաջգրեալ գրոց լաւ իմացման համար լուծել այն նախահարցերը, տալ այն նախածանօթութիւնները, որ կը հային մասամբ գրոց հեղինակին, ծագման, գրուելու շարժառթիւն, վաւերականութեան հեւ, եւ մասամբ

գժուարեմաց տեղեաց եւ ոճին, որոնք կրնան ըլլալ պատմական, հնախօսական, լեզուական, եւ որոնց ծանօթութիւնն անհրաժեշտ պայման կը համարուի բնագրին ճիշդ եւ որոշ իմացման, ճշմարիտ արժանիքն գնահատելու եւ օգտուելու համար: Այս տեսակետով որոշ չափով մ'ուսման մէջ կ'իմացուի եւ Մեկնութիւն Ս. Գրոց բաժինն, որ թէեւ այսօր ներածութեանն անկախ կը համարուի, բայց հին ժամանակներն բարբոսին մի եւ նոյն կը նկատուէր. այսպէս Արդիներ, Եփրեմ, Աբգուտիոս, Երեմեմիա, Ոսկերեան եւ այլք փորձած են ընուլ այս պէտքն իրենց մեկնողական գրուածոց մէջ, յատկապէս յիշենք Ոսկերեանի Գոր Աստուածային Մատենութիւնը, որոնց իւրաքանչիւր գրոց սկիզբն ջանացած է Մեծանուն վարդապետը նախ հաղորդել տեղեկութիւն հեղինակին, գրութեան եւն մասին: Թեպէտ գտնուեցան մատենագիրներ ալ, որոնք յատուկ տեղեր նուիրեցին ուսման ուրիշ գրուածոց մէջ, այսպէս Եւսեբիոս իւր Եկեղեցիականութեան եւ Երեմեմիոս «Վասն երեւելի արանց», հռչակաւոր գրուածին մէջ եւ ուրիշ շատեր (Եւթող եւն), բայց մինչև թ.Գ. դար մեծ յառաջագիտութիւն չի տեսնուիր ուսման մէջ. յետիւք բառականացած են նախորդաց աւանդածներն պահպանել եւ դիւրամատչել ընել այլ եւ այլ եղանակաւորմամբ: Հազիւ թ.Գ. դարուն յերեւած կ'եղին կանոնաւոր ներածութիւններ, այժմեան գաղափարով եւ այն ալ դարձեալ մեծաւ մասամբ կից Ս. Գրոց մեկնութեանց իրրեւ յառաջաբանն:

Գրիգոր որդի Աբասայ, որ ուսման նոր շրջանին սկիզբներն ծաղկեցաւ, գրեթէ նոյն ծրագրով ձեռնարկած է իւր աւսումնասիրութեան, գլխաւորաբար հետեւելով հնոց — Ս. Հարց եւ առհասարակ մատենագրաց. բայց կուշելով իւր գիրքն ոչ թէ *Ներածութիւն*, այլ «Պատճառաց լայն եւ նուրբ գրեանց»:

Բնականաբար հազիւ դիտելու պէտք կայ թէ սոյն գրութեան մէջ *Ներածութեան* գաղափարն ի բողոքի է եւ վարապար է փնտռել գիտնական ճշգրութիւն եւն, շեղման ամբողջութեան հոս ի մի ընդ որ կարեւոր տեսած է իրրեւ նախապատրաստութիւն Ս. Գիրքն իմանալու, լեզուագիտականը, հնախօսականը, մեկնողականը եւն յաճախ շատ անկարգ կուտակուած են առանց համեմատական քննութեան:

1 Հմտ. F. Kaulen, Einleitung in die heilige Schrift alten und neuen Testaments. Freiburg 1876.

Այս արուեստն բորբոքովն իսկ անձանթեմ է հեղինակին, եւ որ շատ զգալի է:

Գրիգոր կը սկսի իւր գործը, ինչպէս բնական էր, Ծրննդոց գրքէն եւ կը հասցընէ մինչեւ Յուգայ առաքելոյն թուղթը, իւրաքանչիւր մատենի վրայ կը խօսի ըստ նիւթոյն եւ ըստ աղբրոցը երբեմն երկար եւ երբեմն կարճ՝ նախ համառօտի հիւսելով գրքի մը մասին իւր տառացած տեղեկութիւններէ ասկէ եւ անկէ, եւ ապա յառաջ կը բերէ արիշ մատենագրաց, այսպէս Ոսկերքանի, Եփրեմի, Յտ. Սիւնեցոյ եւն մեկնութիւններէ նոյն մասին խառաածները, օր. հաւմար Յեսուայ գրոց "Սկիզբն եւ պատճառը իրմէ կը յորինէ (թղ. 15բ—16ա) եւ ապա կը դնէ "Եղիշէի Հայոց Վարդապետի" եւ Յեանն Եփրեմի գրութիւններէ յարմար երկու հատուած (թղ. 16բ—17բ.), թէեւ կան տեղեր ալ, որ ուղղակի կ'օրինակէ Այս է ընդհանուր ոճըն Մեսրոպ Վ. Յեր-Մովսէսեանի (ՍԵՏ. 228) վերջին կէտս նկատելով աւելի կը միտի Եղթայք կամ Հատածընտիր (Catena) ըսուած հաւաքածոյ համարիլ Պատմաւոց գիրքս. բայց այս յորջրդումն այնչափ յարմար չի թուիր մեզ ընդհանուր բովանդակութեան. Եղթայք մեջ ընդհանրապէս հաւաքելն միշտ Յ. Հարց խօսիլ կու տայ, մինչ հոս նշանուոր տեղ կը գրուեն նաեւ Գրիգորի խօսքերը:

Փոքր գաղափար մը տայու համար Ա. մասին մեջ բռնուած եղանակի (Methode) նկատմամբ, պատկերացնենք հոս Ծրննդոց գրոց պատմադր: Նա կ'ուսումնասիրէ նախ Հաւատաց կարեւարութիւնն, Ս. երբորդութեան խորհուրդն, արարաւթիւնն մարդոց, աշխարհիս ստեղծումն յոջնչէ, կը յիշէ առ այս հեթանոս փիլիսոփայից թիւր կարծիքներն, եւ ի վերջոյ կը յաւելու տեսնելով Մովսէս, կ'ըսէ, այս ստայոգ դանդաղանքները ճշմարիտ Աստուածը բարոզեց իբրեւ մի միայն ճշմարիտ Աստուած եւ արարիչ ամենայնի յոջնչէ. այս է նաեւ Ծրննդոց գրոց բովանդակութիւնն եւ վախճանն: Ապա կ'անցնի Ծրննդոց գրոց Հեղինակին. "բայց նախ պարտ է գիտել զայս, թէ ընդէր ոչ եգ Մովսէս զանուն իւր ի վերնագրի անդա յսկիզբն ճառիցն իւրոց. աւ պատճառ այս, զի ոչ հեռաւոր ազգաց գրեաց, այլ յորոց միջն բնակէր հանապազ... (թղ. 10ա), այս ոճով յառաջ

1 Հմտ. Գործոց Խմբագիր Մեկնութիւնն ըստ Եփրեմի եւ Ոսկերքանի. Մեկն. Կաթողիկոսոյն (թ. 48 մեր Մատենագրանի). Մեկն. Գեւորաղոցը (Մատենագրան, էջ 558):

կը բերուի 5 պատճառ, կը թուծ Մովսէսի 5 գրքերը, կը պատճառարանն ոչ աւելի գրած ըլլալը եւ հուսկ վերջը կը դնէ վեցորեաց արարչութեան կարգը: Գրիգոր երբեմն կը համառօտե նաեւ ճառած մատենին բովանդակութիւնն եւ նոյնին նշտեակական մեկնութիւնը կը դնէ. այսպէս Ելից մատենին վրայ խօսած ժամանակ գրեթէ բովանդակ "տեսութիւնը" մեկնութեան կ'աւարտէ. "Ձոր օրինակ, կը գրէ, զՄովսէս արարուսոյ տակաւն կրեաց ի խաղ պետոյն, նոյնպէս եւ Յեր մեր կրեաց կուսական յարքանչն ի խաղ աշխարհի գետոց: Եւ զոր օրինակ զՄովսէս գուտարն Փարաւոնի, նոյնպէս եւ Յեր մեր Եկեղեցի հեթանոսաց ընկալաւ եւ բարսութեամբ, եւն (թղ. 12ա—բ):

Հեղինակի բռնած այս ոճն թերեւս մեկնուի նկատելով աշխատութեամբս դիտած նպատակին: Գրիգոր կը գիտէ ձեռնարկութեան մէջ հաւաքել Վ. Հարց երկատիրութիւններէն Ս. Գրոց իւրաքանչիւր մատենի վրայ համառօտ պատմական եւ մեկնողական ծանօթութիւններ, յօգուտ եւ ի դիւրութիւն "մանկանց եկեղեցոյն", տակ կը յեղեցուրի հոս եւ հոն այս կէտը (հմտ. 60ա եւն): Առ այս մտադրութեան արժանի է Հեղինակին անկաղբ բայց համեստ յառաջարանս.

"Հարց իմ եւ երբաց, որք օրմ է օրք զինի, աղբը սիբական բանի գործեմ՝ աւարի ձեր, գիտութիւն Գրոց եմ է տեղը եւ անհուն, եւ չէր զուս վանգան իմանալ ումք բոս արժանոյն, այլ զակաւս ի բողմոյն: Դեռեւ զի աննայն մատենաց աստուածաշունչ օրչէ եւ ասանին ունի սկիզբն իւրոյն դիւրութեան. եւ չէ դիւր... (Բա— էջ 1—) յամենայն ժամակ օրնայից առ... (Բա— էջ 1—) ինչպիսն... (Եւ ուղ զ1—) հարկեց... (Եւ ուղ զ1—) ինչպիսն... (Բա— էջ 1—): Մի ող կարծեցէ յամեն ինչ ստեղծանել... (Բա— էջ 1—) Ինչիս կամ ի) յաւելումն կամ ի պակասումն, այլ զոր սրբոց արանցն ասացեալ է ի Հոգւոյն ազգմանէ, զայն ի մի վայր ժողովեալ ըստ կարի իմում. զի եթէ իցէ հանց ամենեղան Աստուծոյ շնորհ, եւ եթէ ոչ այն մեր ամարդութեանն, սակայն յամենայնի հոյոցեմ՝ անպարտա մնալ: Եւ որպէս առաջին է յամենայն տառս աստուածային Հին եւ Նոր կտակարանաց Մովսէսի տաղեղի արարածաճառ պատմութիւնն, նոյնպէս եւ ասորի դեմքն ըստ օգնելոյ Հոգւոյն սրբոյ, եւ ի անմէ ըստ կարգի զայոց մարգարեիցն զիցոյ: Երպէս եւ յարդեացէ մեզ Իւրով ոգորմութեամբ" (Բա. 47. Թղ. 6ա. Յաւցակ 213):

Գրիգորին այս երկատիրութիւնն՝ թէեւ անյարգար հանգամանքներով, այնպէս որ աւելի ապագայ ուսումնասիրութեան համար հասարակուած հում նիւթ պէտք է նկատել, բայց ունի կարեւոր գիրք Ս. Գրոց պատմութեան հետազոտութեան համար: Հեղինակն զանացած է սովորն եւ համբերող աշխատասիրութեամբ "ըստ կարի" հաւաքել իրեն մատչելի եղած ամեն կարգի գրութիւններէ իւր Երագրին հա-

մայրատախան նիւթեր. եւ այս կէտն այնու աւելի նշանակալից պէտք է համարիլ, որ նա միտքն հայերէն գիտնալով՝ ազտուած է միշտ հայերէնաստ գրութիւններէ, որոնց մէջ կը նշմարուին այնպիսիներ ալ, որոնք ամբողջապէս ծանօթ չեն մեզի այլուստ: Մատենադարկան տեսակէտիւ շատ հետաքրքրական եւ կարեւոր է այս մասիս քննութիւնը. մեր կը բաւական նանանք նշանակել հոս յսկանէ յիշուած աղբիւրները.

1. Յ. Հարց գրուածներէն.

ա. Եփրեմի (Մեկնութիւնքն Արարածոց, Երկ, Ղեւտացոց եւն գրոց եւ Նոր կտակարանէն Պաւղոսի թղթոցը եւ Գործոց Առաքելոցը, որոնք հրատարակուած են արդէն Եփրեմի Մատենագրութեանց մէջ, Գործոցը քաղուած է «Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց խմբագիր արարեալ նախնեաց յՈսկերբանէ եւ յԵփրեմէ» մասնէն (Վենետ. 1839):

բ. Ոսկերբանի՝ Եսայեայ, Եղեկէլի Մեկնութիւններէ. վերջինս տակաւին չէ յայտնուած: Նոր կտակարանի գրոց Մեկնութիւններէն յանուանէ կը յիշուին Պաւղոսի ԺԳ. թղթոց եւ Գործոց Մեկնութիւններն, թէեւ կը գործածուի Յովհաննու Մեկնութիւնն ալ: Գործոց Մեկնութիւնն վերը նշանակուած «խմբագիրն» է:

գ. Ս. Աթմանասի Յառաջարանն Սաղմոսաց (Թղ. 42ա—48):

դ. Եպիփանու Կիպրացոյ առաջաբանք Սաղմոսաց (Թղ. 48բ—56ա):

ե. Գր. Նիւսացոյ Մեկնութիւնն Յողովողին (Թղ. 64—66): Մեկնութիւնն Երգոց երգոյն (Թղ. 66—68):

զ. «Որոգիւնի ասացեալ ի տեսութիւն Եղեկէլի մարգարէի» (Թղ. 96ա—98ա). այլուստ անծանօթ տակաւին:

է. Հիւսիքոսի Մեկնութիւնն Յորայ (Թղ. 32բ—34ա):

ը. Կիրողի Պատճառ Երբայեցոց թղթոյն (189բ):

թ. Ժ. Եւսեբիայ եւ Նիմաղի գրութիւնքն:

2. Տօհմային Մատենագիրք.

ա. Եղիշէի Հայոց Վրդ.ի Մեկնութիւնն Յեսուայ (Թղ. 16բ—17ա):

բ. Դաւթի Փիլիսոփայի նախակարգեալ յառաջարանք Սաղմոսաց (Թղ. 43բ—56ա):

գ. Ստեփանոսի փիլիսոփայի Մեկնութիւնն եւ սկիզբն Յորայ (Թղ. 40բ—41բ) եւ Պատճառքն Երկարութիւնը առաջին տեսչեանն Եղեկէլի (Թղ. 95ա—96):

դ. Ն. Գրիգորի (Արշարունոյ) Մեկնութիւնն Գատաւորաց (Թղ. 18ա—բ) եւ «Գէորգ Կաղի, Պաւղոսի եւն թղթոց նախագրութիւնքը»

Այս գրուածներէն կ'օգտուի Հեղինակն ընդհանրապէս բառական օրինակելով իրեն կարեւոր հատուածները, եւ եթէ նոյն նիւթին վրայ ճառն երկու երեք մատենագիր, ամէնու ըսածներն ալ կ'օրինակէ: Այսպէս օրինակի համար Յորայ գրոց վրայ գրած են Հուսիքոս, Եփրեմ՝ եւ Մտեփանոս, երեք գլխով առանձին առանձին ի մէջ բերուած են երեքին ալ խօսքերը (Թղ. 32բ—41բ): Այս ամէնը ի հարկէ այլեւայլ տեսակէտներով մեծ նշանակութիւն կրնայ ունենալ այսօր, շատ գեղեցիկ կը դիտէ այս կողմանէ կարողեալ մը. «նշալէս առ հասարակ ամբողջ ձեռնարկութիւնը, այնպէս եւ ի մասնաւորի հայերից յառաջ բերած հատուածները մանրամասն հետազոտութիւնների կարօտ են եւ ընդարձակ ուսումնասիրութիւնների նիւթ» (ԱՐՄՏ 1895, 148):

Ուշագրութեան արժանի հարց մ'է դարձեալ զոր թէ կարողեալ մը. եւ թէ Տէր-Մովսէսեան կը յուզեն. «Արդեօք այս ձեռնարկութիւնը նա ինքնաբերաբար է սկսել, թէ արդէն պատրաստի մի նախագաղափար ունեցել է աչքի առաջ» Կ. Վ. «Գժուար է որոշել ո՞ր պատասխանէ, բայց մենք հաստատապէս կրնանք ըսել թէ չկար որ եւ իցէ նման աշխատութիւն մը, եւ առաջին ձեռնարկուն ինքն Գրիգորն է: Պատասխան աղբիւրներ, օր. համար Ս. Հարց Մեկնութիւններն եւ այլ եւ այլ անհատներէ ցրիւ ըսուածներ կային, զայս կարելի չէ ուրանալ, եւ Հեղինակն ալ կը հաստատէ, բայց ոչ յօրինուածութեամբ ի մի ամբողջութեան երկասիրութիւն: Վերը ենթադրեցինք Գաւթ Ռոմայրեցոյ ձեռքէն այլեւայլ գրոց վրայ Տեսութեանց Հաւաքածոց մը, բայց այսպիսի գրութեան մ'ընդարձակութեան մասին բան մը կարելի չէ ըսել: Ասուածարունչ մասնեց սկիզբն նշմարուած նախագրութիւններէն յուսարի էր թէ օգուած ըլլար Գրիգոր, բայց, ինչպէս ասացուցոց Տէր-Մովսէսեան (ԱՄՏ. 270—3, եւ ԱՐՄՏ. 1904 էջ 206—219) ԺԳ գարուն տակաւին չէին յօրինուած այդ նախագրութիւնքն, որոնք ԺԳ—ԺԳ գարուն Հեղինակ Գէորգ Սկեւացոյ արգիւնքն են

(մերձաորակեա 1292ին), Գրիգոր թէպէս ունեցած է աչաց առջեւ այսպիսի Նախագրութիւններ ալ, զոր. որ. Եւթաղի, բայց այսպիսիք չկային ամէն մասերի համար: Նախափորձն ինքն առաջին անգամ կ'ընէր:

Այս իսկ պատճառաւ Գրիգորի այս երկասիրութեան ազդեցութիւնն յետագայից վրայ մեծ եղած է: Թէպէս նպատակ չունինք Տոս մանր հետազոտել ազդեցութեանն շարքին, սակայն առանց նշանակելու չենք կրնար անցնիլ բանի մը կէտս Էջմիածնի Մայր ցուցակի մէջ (վար. 178, թ. 1610, այժմ թ. 1652) կը պատահինք այսպիսի գրութեան մը. «Պատճառաց զիրք վերոյիշեալ («Գիտնեսիրտի, Դաւթի Անյաղթի, Գրիգորի Նուազացոյ, Գր. Նարեկացոյ եւ այլոց»), Հեղինակաց, մեծագիր բոլորգիր գրեալ ի թղթի ի մանասանն Ափրուսովու ի վարդան քահանայէ. ի թուին Հայոց Ռեզ», (1617). որ մեր ճառելիք Գրոց ազդեցութեամբ յորինուած բան մը պիտի ըլլայ ասպահովակէս: Նոյնպէս նոյն Մասնագրութի թ. 1775 (վար. էջ 191, թ. 1733) շեռագիրն, որ ըստ Մանանդեանի «մասաորակեա ԺԳ դարու», գրութիւն է (ՀԱ. 1905, էջ 15) եւ բովանդակութիւնն է նոյննոր Մեկնութիւնքն են եւ «Պատճառ բոլոր գրոց Աստուածաշնչին», (վար. Ցուց. 191), առանց ազդեցութեան մասնացած չէ Պատճառաց Գրքէն, եթէ ոչ նոյն իսկ ուղղակի օրինակուած, ինչպէս կը հաստատէ Մանանդեանց (անդ): Իրմէ ժամանակաւ ոչ շատ հետոս՝ անուանի մասնագիրն վարդան († 1271) արդէն ծանօթ կը ցուցնէ ինք զինքը Գրոցս իւր Հնգամատենի Մեկնութեան մէջ եւ կ'օգտուի — տեղ տեղ բառական իսկ, մանաւանդ Ծննդոց գրոց Յառաջբանին մէջ (Հմմտ. թ. 482 մեր Մաս. թղ. 2—5 եւն): Գեորգ Սկեւուացին եւս մեծապէս օգտուած է ասկէ իւր յօրինած Ս. Գրոց Նախագրութեանց մէջ: Սակայն, կը խոստովանիք, յականէ յիշատակուած չգտանք Հեղինակիս՝ Գրիգորի անուան տեղ մ'ալ:

Ի վերջոյ չենք կրնար առանց նկատելու թողուլ «լայն» այս է Կանոնական զրոց վրայ Գրիգորի՝ հետեւաբար նաեւ ժամանակի, ունեցած զաղակալին, որ Ս. Գրոց կանոնաց վերաբերեալ հարց մ'է: Այս կէտիս մէջ Գրիգոր զգալապէս կը խոսորի Սարկաւազ վրդ. ի «կարգադրութիւնք զրոց սրբոց», անուս ցանկէն, թէ կարգի եւ թէ թուոյն կողմնէ, թէ եւ ծանօթ են — որչափ կ'երեւայ — Սարկաւազի

կարգադրութիւնքն իրեն. վասն զի կրկին բաժանուած — «սուբբ», (կամ ըստ Գրիգորի «լայն»), եւ «Նուբբ», գրքեր — Սարկաւազէ են, եւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, յետիններս — Նուրբերն, նոյն են գրեթէ յեականս Սարկաւազի ցանկին հետ:

«լայն», գրքերն հետեւեալներն են ըստ Պատճառաց Գրոց.

Հին խոյնդու.

Արարածոց.	Լայնի.
Երկ.	Երեմի.
Սեպուհան.	Բարազ.
Թուոց.	Եղեկիէլ.
Բ. օրինաց.	Դանիէլ.
Յեռա.	ԺԲ. ճարտարէն.
Դատաւարաց.	— Ովէլ.
Հաւթ.	Բ. Յովէլ.
Ո. Թագաւորութեանց.	Գ. Ամբ.
Բ.	Դ. Արդիւ.
Գ.	Ե. Յոթիւ.
Դ.	Զ. Միտիւ.
Մնացորդաց Ա եւ Բ.	Է. Նաուս.
Յօր.	Ը. Ուրախու.
Սարգիս Դաւթի.	Թ. Սոփիւ.
Սեղմիթ Առաջ.	Ժ. Անգու.
"	Ի. Չաքարիւ.
"	Կ. Մաղպիտա:

Նոր Կոյնդու.

Յովհաննէ.	Բ. Թեաղանկիեցոց Ա.
Մատթէ.	Ժ.
Մարկոս.	Ի. Երթողեցոց.
Ղազար.	Կ. Նիմթէսի Ա.
Գործք Առաքելոց.	Կ.
ԺԳ. Թուղթ Պաղղոթի.	Եր. Տիտոսի.
— Հաղմայեցոց.	Կ. Փիլիմոնի.
Բ. Կրթութեանց Ա.	Գեորգի Թուղթ.
Գ.	Գեորգի Ա.
Դ.	Բ.
Ե. Գալատացոց.	Յովհաննէ Ա.
Զ. Եփեսոցոց.	Բ.
Է. Փիլիպղեցոց.	Կ.
Ը. Կորնտացոց.	Կ.
	Յուզայի Թուղթն:

Այս ցանկը ըստ ամենայնի նոյն է Սիրն Կանոնիկոսի, այս է Պարտաւայ Ժողովոյն (768) ԻԴ կանոնիւ առաջարկած ցանկին՝ հետ, այս ապրքերութեամբ միայն, որ հոն կը յիշուի նաեւ եզրայ Բ գրքերն եւ Սիրաք, որոնք Պատճառաց Գրոց մէջ չկան: Այս միութիւնը առանց արարական նշանակալից է Ու — ԺԳ գրքերց Ս. Գրոց կանոնիւ Հայոց քով ունեցած արժէքին համար: Երկու Հեղինակներս ալ Մեծ Հայաստանի մէջ կ'ապրին, թէ եւ ոչ միաժամանակ, բայց նոյն գաղափարներով: Գրիգոր այս կէտիս մէջ դիտած է արդեօք մասնաւորապէս հետեւիլ Սիրն կանոնին թէ տիրող կարծեաց համաձայն ընթացած է: Առաջին հաստատել դժուարին է, թէ

Վ Հմմտ. Յեր Մովսէսեան Խոտ. 257—58 եւ Մեղքեթանի Հայոց եկեղ. Իրաւունքը 450:

եւ ծանօթ ըլլայ այն իրեն՝, այլազգ անհասկա-
նայի պիտի մնայ Եզրայ եւ Սիրաբայ գրքերու
արտաբերումն եւ կարգի տարբերութիւնն: Եր-
կրորդ կարծիքն ըստ մեզ հոս աւելի հաւանա-
կան պէտք է համարիլ: Գրիգոր թէ իւր գրոց
Ազգին մէջ եւ թէ ուրիշ տեղեր կը ծանուցանէ
թէ ինքն կ'ընթանայ այն կարգին, որ կը գտնուի
իւր Աստուածաշնչին մէջ, այսպէս մտադրու-
թեան արժանի են ժի մարգարէից վրայ գրած
հրեայի սա տողերը. «Ոչ դարձեալ որպէս
հրեայ են ի մատենիս, այնպէս է եւ ժամա-
նակն նոցա, այլ այլ իմ օրինակաւ. զի ի սոցանէ
ովանք ժամանակաւ յառաջ մարգարէացան,
բայց ոչ յառաջին եզեալ են... Արդ զի ոչ
արարին այսմիկ յոգք շարայարողք Ս. Տա-
րիս, զի ի հոգեւորն խորհուրդ ոչինչ տունէ
յաւելումն կամ պակասումն առաջին եւ երկրորդ
դասիլն» (Թ. 47. Թղ. 102բ.). Եւ սակայն Գրի-
գորի ի մէջ բերած կարգի յայտ ալ կը շեղի
մինչեւ զայժմ ծանօթ դասաւորութիւններէն:
Նոր պատկարանի բաժինը մտտամբ համաձայն է
Սարկիււազի Կարգաւորութեանց, այսպէս Աւե-
տարանաց դասաւորութիւնն: Պաւղոսի ժ. (ԺԵ)
Թղթոց շարքն Այրիվանեցոյ յիշատակած (էջ
34) «Ըստ գրութեան Կղեմայ որպէս եգիպոս գա-
սաւորութեամբ է եւ որ ամենէն ընդունուած է»:
Աւելի երկար զբաղել նիւթովս աւելորդ
կը համարինք մեր ծրարքին համար. անցնիք
Բ. Մասին:

Ե Ղ Ի Շ Է

ՔՆՆԱԿՆ ՕՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՐՐՈՐԹ ԳԻՐԲ

Կ Լ ՈՒ Ն Ս.

§ 1. ՍԱՍԱՆԵԱՆԲ

Սասանեանց տիրապետութիւնը կամ հարբու-
տութիւնը նոր էջեր բացաւ թէ քաղաքական եւ
թէ կրօնից պատմութեանց: Այս հարստութիւնը
իւր կրօնական եւ քաղաքական ըմբռնումներուն
ամենէն տեւորտ ժամանակին մէջ սկսաւ քրիս-

տոնեայ Հայաստանի. հետ շփուիլ. ընկնելու
շփում մը: Քաղաքականութիւնը կրօնն է Աս-
սանեանց համար. այս է պատճառն որ իրենց բոլոր
պատերազմները կրօնական դիմակ մ'ունին: Ար-
տաշիր, Սասանեան հաստութեան հիմնադիրը,
գերազանց մեզ մ'է մոգերու ցեղէն. պետական
կրօնի զազաւարը նա յաջցաւ. նա պատրաստեց այն
ծրագիրը որուն հաստատարիմ մնացին իւր գրեթէ
բոլոր յաջորդները. բացառութիւնը շատ քիչ է:
Արտաշիր Սասանեան դաժն հաստատումը, մոգու-
թիւնը հաստատեց. մոգեր մինչեւ այն տան արժ-
քած մնացած իրմով զօրացան ունոնք եւ
սկսան ծանրակշիւ հեղինակութիւն ունենալ պե-
տական գործերու մէջ: Արտաշիր իւր պետա-
կան կրօնի բոլոր հպատակներէն ընդգրկումին
մէջ կը տեսնէր Սասանեան հարստութեան ապա-
դան եւ մոգեր միշտ նոյնը շէշտեցին Արտաշիր
յաջորդներուն առջեւ — «Արջայ քաջ. Աս-
տուածքն ետուն քեզ զտեղութիւնդ եւ զսազ-
թուութիւն, եւ ոչինչ կարօտին նոքա մարմնաւոր
մեծութեան, քայց էին ի մ'օրէնս քոյնցանիս ա-
նայն աչքս եւ աչքն, որ ին ի գերտնեան իսմ»
(Եղեշէ էջ 9, 16): Արտաշիր այդ սկզբունքով
գործեց եւ իւր սկզբունքները առածներ եղան.
նա կտակեց իւր յաջորդին. «Գիտցիք, զաւակս,
որ կրօնն ու թագաւորութիւնը երկու քոյրեր են.
մին առանց միւսին չի կրնար կենալ. որովհետեւ
կրօնը խարխիւն է թագաւորութեան եւ թա-
գաւորութիւնը կրօնի պաշտպանն է. — կրօն
հաստատուն կայ առանց թագաւորութեան, բայց
թագաւորութիւնն առանց կրօնի չի երբէք»
(Annales C. p. XXV. — Պարս. Պարտից էջ 51):

Ըստպէս Բ. աւելի յառաջ գնաց. նա նոյն
խիչ շփոթ հանգուածէր իւր կրօնի աղանդներուն
(տե՛ս Բ. գիրք. ԳԷ. Ա.), թող աւելի կրօնները
մանուսանք քրիստոնեութիւնը, որ բաւական նա-
խանձելի բարգաւաճումով մը կը յառաջանար եւ
այն Տիրքոնի մէջ: Ըստպէս զենիմազգէն հանգուտ
կը հաստատէր. ազգապետութիւնը գրեթէ այն
ժամանակները երբ նիկիոյ Ա. ժողովը քրիստո-
նեութեան հերետիկոսները կը հարստներ:

Սասանեանց, որ իրենց «իշխանութիւնն
օրինո՛ց մեզաց, վարէին, Շապուհով (Բ) սկսան
բուն գործին. այսինքն՝ «ճարունչի ընդ այնսակի,
որ ոչ ընդ նովին օրինոք մտանէին» (Եղեշէ էջ 7):
Լայրք ճիշդ այդ օրէն սկսան ատրաբր աչքով
դիտել Տիրքոնի շարժումները. գրացին որ ապագան
արիւնտա պիտի ըլլար: Այդ ապագայներուն
առաջին պայթումը Յազկերտ (Բ) երբ սկսաւ
«Թշնամի եւ հակառակորդ երեւեցուցանել իւր
գհաւաստացեալքս ի քրիստոս», (նոյն անդ): Որով-
հետեւ մագդէկները կը հաստատային թէ որ «ոչ
ունի զօրէն Դեմիմազգէն. նա իսու է եւ իւր»
(անդ էջ 20):

1 Այսինքն՝ kikan ա Վոյր Եւ karpan ա Խուլ
(Հմմտ. Գրքի, որ կը խում իւր պատկերները), որտեղ Կար
եւ իսու են աստուածային ճշմարտութիւններուն ոչ կը
սեւանին Դեմիմազգէն ճշմարտութիւնը ոչ ալ լսել կ'ազն
պայն (Annales A. էջ 91):

1 Տեր-Մովսէսեանի տարբերումն այս նկատմամբ (Մոս-
281) սեւալ ժամանակագրութեան հետեւ օւթեամբ է:
2 Հմմտ. Տեր-Մովսէսեանի ի մէջ բերած ցանկերուն
հետ. Մոս. 253-266: